

Monsters van Jheronimus Bosch

De hel is altijd boeiender dan het paradijs. Zelfs Jeroen Bosch maakt op het schilderij *De Tuin der Lusten* van zijn paradijs van Adam en Eva niet veel meer dan een braaf stelletje op een Engels gazon.

Nee, dan het rechterpaneel, de hel. Mensen dienen er tot voedsel voor veelsoortige monsters. In deze hel is de mens slechts een prooi, waarvan we vooral de overblijfselen zien, zoals de eenzame, afgehakte voet die bungelt aan het masker van een geharnaste dwerg.

BEELD In de hoek rechtsonder staat een hoge troon, die wordt bezet door een wezen met een vogelkop. Het draagt een gietijzeren pan op zijn hoofd en stenen kruiken aan zijn voeten. Uit zijn enorme snavel steekt een menselijk onderlichaam dat wordt verorberd als een harinkje. Uit de anus van dit slachtoffer stijgt een vlucht zwaluwen op. Tussen de poten van de troon hangt een doorschijnend blauw vlies waaruit minuscule mensen te voorschijn komen. De troon zelf torent boven een latrine, waarin zij vallen. Op de rand van deze latrine hurken twee naakte mensen. Uit het achterste van de een komt ontlasting in de vorm van geelwitte ballen. Van de ander zien we het bovenlichaam met een opengesperde mond van waaruit een brede stroom braaksel verdwijnt in de diepte. Wie goed kijkt, ontwaart daar beneden nog net twee menselijke gezichten.

Dit is slechts de rechter onderkant van het schilderij. Het centrum van de hel wordt gedomineerd door een uitgeholde kip waaruit takken groeien, met poten uitmondend in paardenhoeven en een menselijk gezicht. Daarboven een pikzwarte nacht, en het enige herkenbare teken van beschaving: contouren van stadsmuren, silhouetten van soldaten tegen een oranje vlamengloed.

Geen wonder dat dit complexe schilderij vele interpretaties heeft uitgelokt. Bosch zou hebben gerefereerd aan de oorlog, sektes, alchemie en corruptie in de kerk. Daar was niet iedereen van gediend: *De Tuin der Lusten* werd naar het Escorial bij Madrid afgevoerd waar het bijna 350 jaar onzichtbaar bleef.

De Tuin der Lusten is niet uniek, het past in een laatmiddeleeuwse opvatting van het kwaad. Dat blijkt uit andere afbeeldingen van monsters en demonen. BEELD Op *De Verzoeking van Sint Antonius* staat een mens met het onderlichaam van een reptiel en benen op de plaats van armen. Uit zijn hoofd groeit een grillig insect, terwijl elders via een trechter zwaluwen uit de anus van een knielende man komen.

Geen afschrikwekkender vorm dan combinaties van mens en dier, of liever, van menselijke en dierlijke lichaamsdelen, en soms plantaardige, verbonden in een pervers systeem van

Monsters van Jheronimus Bosch

Essay door Louise O. Fresco

Bosch Requiem, Sint-Janskathedraal te 's Hertogenbosch, 8 november 2013

prooi en slachtoffer. De kern van dat monsterlijke zit in het overschrijden van de grenzen van het natuurlijke. En dat is precies wat mij interesseert: niet de religieuze, filosofische of psychologische symboliek, maar de letterlijke verbeelding van de grenzen van wat als natuurlijk wordt beschouwd. De biologie van de hel, die Boschiaanse voedselketen, waar het menselijk lichaam gegeten, verteerd en recycled wordt. Waarom worden de zondaars niet geconsumeerd door andere mensen of mechanische apparaten, maar door monsters?

Ik vermoed dat dat komt omdat, van alles wat de mens kan verzinnen, niets meer angst inboezemt dan een monster. Monsters representeren het biologisch onmogelijke, ongrijpbaarder en griezeliger dan het mechanische.

Monsters bestaan in soorten en maten. De iconografie van monsters is dan ook een serieus vak, met complexe classificaties, bijvoorbeeld van de meer dan honderd monsters van de kathedraal van Rouen.

De aanwezigheid van monsters is niet voorbehouden aan de middeleeuwen. In het Egypte van de farao's hadden bijna alle goden trekken van dieren, zoals Horus, de gevleugelde god-
valk. In de hindoeïstische traditie vinden we figuren als de olifantgod Ganesha.

BEELD De vuurspuwende chimaera, deels leeuw, deels geit en slang, komt al bij Homerus voor – en het Etruskische beeld daarvan is nog steeds angstaanjagend.

Biologisch gezien zijn monsters hybriden tussen soorten of misvormingen van bestaande bouwplannen. Vooral kruisingen tussen mens en dier boezemen angst in. Ze zijn transgressies –overschrijdingen van fysieke én morele grenzen.

De angst voor transgressie is de angst voor het ambivalente, het onnatuurlijke, de chaos. Tegenover de chaos staat de goddelijke ordening van het paradijs, die overzichtelijke wereld van duidelijk onderscheiden soorten die zonder strijd naast elkaar leven. Het paradijs vertegenwoordigt een voor eeuwig bevroren en daarom zo saaie natuurlijke orde.

Net zoals het concept van het paradijs niet is verdwenen, zo zijn voorstellingen van monsters en grensoverschrijdend handelen niet beperkt tot de middeleeuwen, de oudheid of exotische culturen.

BEELD In de twintigste-eeuwse schilderkunst zien we ze op schilderijen van Dali of Max Ernst, bij wie de bladeren tanden of trekken van insecten krijgen.

Grensoverschrijdingen tussen mens, dier en plant hebben geen religieuze betekenis meer, ze figureren als ingrediënten voor kunst, sciencefiction en games. Hedendaagse monsters zijn vaak variaties op het thema gigantische insecten, reptielen en weerwolven. Er zijn ook mensen die monster worden na besmetting met een virus.

Monsters van Jheronimus Bosch

Essay door Louise O. Fresco

Bosch Requiem, Sint-Janskathedraal te 's Hertogenbosch, 8 november 2013

Zo heeft elke tijd zijn monsters, maar ook zijn eigen verklaringen voor hun ontstaan. Tijdens de Koude Oorlog waren het mutanten door nucleaire straling, daarna werden het robots en computers die onze gedachten lezen en uit zijn op onze vernietiging.

Maar ook nu zijn biologische monsters meer dan robots de bron van alle kwaad. Genetische modificatie of, zoals tegenstanders het noemen, genetische manipulatie is hét monsterachtige van onze tijd. Op het internet bestaat een parallelle, gefotoshopte wereld aan monsters, kruisingen tussen mens en aap, kat of muis, vrouw en varken.

BEELD De beruchte muis met een menselijk oor op zijn rug, afkomstig uit serieus onderzoek, is zo uit een schilderij van Jeroen Bosch weggelopen. Het gevoel dat wij als tovenaarsleerlingen spelen met de natuur, dat kruisingen uit de hand kunnen lopen en zich tegen ons keren, is springlevend. Dat biotechnologie geassocieerd wordt met monsters verbaast niet: juist omdat de genetica – in tegenstelling tot de mechanica – voor de mens van oudsher altijd een natuurlijk of goddelijk gegeven leek, is de gedachte dat we zelf ingrijpen in de genetica zo angstaanjagend.

Toch zouden wij, generaties van het DNA en de moderne genetica, heel vertrouwd moeten zijn met kruisingen: wij delen immers een belangrijk deel van ons genoom met andere soorten, vanaf de allereerste eencelligen. Zonder kruisingen, zonder vermenging van genetisch materiaal was er geen fotosynthese geweest, noch zuurstof. Dan zouden zoogdieren en mensen helemaal niet zijn ontstaan. Van bacteriën en virussen is bekend dat ze vrij makkelijk het celmembraan doorboren en hun genetische materiaal in een gastheercel inbrengen en zo dus spontaan 'transgene' cellen veroorzaken. Meestal levert dat niets op, maar soms ontstaan juist evolutionair succesvolle aanpassingen. Het verschil met genetische modificatie ligt uiteraard in de snelheid en de schaal: bij spontane transgene nakomelingen gaan er duizenden jaren overheen voordat ze in significante aantallen aanwezig zijn in de natuur, als ze al overleven. Kruisingen tussen twee niet-verwante soorten zijn dus niet voorbehouden aan het ingrijpen door de mens.

Dat genetische modificatie in sommige kringen toch gelijk wordt gesteld met spelen voor God heeft niets te maken met biologie, maar met oude angsten voor chaos. De tegenstanders zijn niet zomaar tegen een moderne technologie; zij betogen dat er sprake is van een volledig nieuwe situatie waarin de mens definitief de 'natuur in eigen hand neemt', een stap die ons op gelijke hoogte met een goddelijke Schepper zet. Maar als je kijkt naar onze geschiedenis dan is genetisch ingrijpen juist dat wat wij voortdurend hebben gedaan.

Vanaf het begin van de landbouw, meer dan tienduizend jaar geleden, hebben mensen keuzes gemaakt die de genetica van alle soorten om hen heen beïnvloeden. De menselijke selectiviteit gaat veel verder dan de natuurlijke selectie. De meeste landbouwkundige

soorten kunnen zonder ons niet overleven, omdat ze niet spontaan kiemen. Ze bestaan en blijven bestaan dankzij ons.

Dit is niet de plaats om de merites en risico's van biotechnologie te bespreken. Wat mij boeit is de gelijkstelling van moderne wetenschappelijke techniek met voorstellingen van monsters uit het verleden.

Monsters bestaan slechts in onze verbeelding, maar ze zijn dus net zo levendig als vroeger. En dat brengt me terug naar Jeroen Bosch. Want met die monsters van Bosch is iets vreemds aan de hand. Echt angstaanjagend zijn zij niet. Zonder uitzondering liggen de menselijke prooien er onaangedaan bij. Ook al worden ze doorboord en verslonden, hun blik is rustig alsof zij geen leed ervaren. Hoe anders is het tafereel in die andere even beroemde voorstelling van de hel, van Dante, die spreekt van zuchten, gehuil en woede.

Monsters jagen angst aan maar zij hebben ook een functie, zo lijkt Bosch te suggereren. Naakt is de mens in de hel, teruggeworpen op zijn essentie. Er is geen enkel onderscheid tussen dieren en mensen, tussen dood en levend. Mensen hebben geen eigen persoonlijkheid, drukken niets anders uit dan een onderschikking aan hun lot. Ze zijn onderdeel van een eeuwige kringloop. Wij zijn gemaakt van een handvol sterrenstof en een sprankje mineraalwater.

Maar het woord monster duidt ook op het overschrijden van morele grenzen, het tegen de natuur en een natuurlijke ordening ingaan. De vraag die wij moeten beantwoorden is die naar de gevolgen van de dominantie van de menselijke soort over de planeet. Immers, alles wat de mens verbouwt of opkweekt, van orchideeën tot kippen, staat ons, en uitsluitend ons, ten doel.

Als mensheid zijn wij ons grotendeels onbewust van onze macht. De associatie tussen genetische verbeteringen – hoe positief die ook voor onze voedselvoorziening hebben uitgewerkt – en monsters is niet helemaal onredelijk. Wetenschap heeft de vooruitgang op duizelingwekkende wijze versneld.

Het lijkt of landbouw en industrie zelfstandige krachten zijn waarover we ons permanent ongemakkelijk voelen. Kunnen we de gevolgen van ons eigen bestaan nog wel in de hand houden? Met genetische modificatie lijken we een grens te overschrijden, misschien juist omdat we die grens niet kunnen zien. Zo roepen monsters uiteindelijk de vraag op naar onze diepste relatie met de natuur. Zijn wij heer en meester van deze planeet, inclusief het doelgericht manipuleren van andere soorten? Hoe indrukwekkend de vooruitgang is die de toepassing van wetenschap heeft gebracht, het gebruik ervan door de mens kan ook leiden tot hybride en hebzucht, en het verlies van het besef dat ook wij onderdeel zijn van bijna

Monsters van Jheronimus Bosch

Essay door Louise O. Fresco

Bosch Requiem, Sint-Janskathedraal te 's Hertogenbosch, 8 november 2013

oneindige biologische processen die door zullen gaan - lang nadat de mensheid in zijn huidige vorm is verdwenen.

Daarom keer ik nog een keer terug naar Jeroen Bosch. Want zijn Tuin der Lusten is uiteindelijk geen drieluik. Ook de achterkanten van de zijpanelen, die alleen in gesloten stand zichtbaar zijn, beschilderde hij. Daarop verbeeldde Bosch het uiteindelijke thema van zijn werk: de schepping van de aarde, het aardse bestaan en het verval. Wanneer de panelen gesloten zijn, zien we het aanzicht van de wereld in een doorzichtige bol vol leven en water. Je zou kunnen zeggen dat Bosch daarmee preludeert op wat wij, als enige diersoort, pas eeuwen later zouden beseffen: onze verantwoordelijkheid voor het gebruik van onze krachten en kennis op die kwetsbare, unieke planeet.